

IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS. AZ ETNOLOGIATÖRTÉNET-ÍRÁS DILEMMÁI

Az Európán kívüli etnológiai/antropológiai kutatásokra vonatkozó tudománytörténeti vizsgálódások esetében különösen fontos bemutatni azt, hogy miképp helyezték el egy adott korban a kutatók a „Másik”-at, tehát a kutatott közösségeket (és azok képviselőit) önmagukhoz képest. A Másikra, az alteritásra vonatkozó elképzelések ugyanis szorosan összefüggtek azzal, hogy a távoli földrészek és közösségek kutatói miképp határozták meg önmagukat, tudományos tevékenységüket, sőt, saját közösségüket. Az alteritásra vonatkozó vizsgálatok ezért nem nélkülözhetik az identitásra vonatkozó konstrukciók feltérképezését. Az „Ők” valamilyen módon való felismerése ugyanis együtt kell, hogy járjon a „Mi” sajátosságainak és határainak felismerésével is. Ez a határ nem feltétlenül éles, definitív, de mégis orientálja az etnológus, antropológus kutatót a megértés és a leírás folyamata során.¹

Az identitás és az alteritás egymással összefüggő kérdései tehát nyíltan vagy rejtett módon fontos szerepet töltenek be az etnológiai tudománytörténet-írás narratíváinak megalkotásában. Igaz ez az *Ethno-Lore* 2024-es számának tanulmányaira is. A jelen kötet azon tanulmányokat fogja csokorba, amelyek az elmúlt években befejezett tudománytörténeti témájú kutatási projektek keretében születtek meg. A HUN-REN Bölcsészettudományi Intézet Néprajztudományi Intézet Etnológiai Osztályának kutatói 2024-ben három ilyen irányú kutatást zártak le. Ezek egyike a Ruttkay-Miklián Eszter vezette „*Regulyversum – Reguly Antal hagyatékának közzététele*” című NKFIH kutatási projektje. A tudományos eredményeket változatos formában közreadó kutatás során nemcsak publikációk keletkeztek, de a kutatáshoz kapcsolódik az a Ruttkay-Miklián Eszter rendezte zirci kiállítás is, amely 2022-ben elnyerte a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület rangos elismerését, az „Év Kiállítása” díjat. A kiállítás és a publikációk mellett térképek, valamint egy a közeljövőben megjelenő online tudástár is a kutatócsoport eredményei közé tartozik.

A Reguly Antal életművét feltáró kutatási projekthez hasonlóan 2024-ben zárult le az a két kutatás is, amely az elmúlt három évben az etnológiai osztály keretein belül folyt. A Vargyas Gábor vezette „*A hazai egyetemes néprajz kezdetei. Európán kívüli tájékozódások és az ugor–török háború (19. század)*” című kutatásban Sz. Kristóf Ildikó, Nagy Zoltán és Mészáros Csaba vett részt. Az „*Etnológiai kutatások, nagy magyar kutatók életművének hozzáférhetővé tétele és elemzése*” kutatási téma vezetője pedig Szilágyi Zsolt volt. Ő Somfai Kara Dáviddal és Sántha Istvánnal dolgozott együtt. Egy további kutatási projekt is véget ért 2024-ben. Sárközi Ildikó Gyöngyvér „*Örökségesítés és szekularizáció Kínában (1949-től napjainkig)*” nevű NKFIH kutatását szintén idén fejezte

¹ A tanulmány végső formába öntéséhez nagyban hozzájárultak Nagy Zoltán és Vargyas Gábor kritikai észrevételei, amelyekért hálás vagyok.

be. Tehát a jelen kötetben foglalt tanulmányok mindegyike többéves kutatómunka eredményeképpen jött létre – és ennek következtében a kötet egyfajta összegzése is azoknak a kutatásoknak, amelyek 2021 és 2024 között az Etnológiai Osztályon folytak.

A „Másik” és az „Én” térben és időben

A következő oldalakon olvasható tanulmányok implicit módon azt a kérdést teszik fel, hogy a hazai etnológusok miképp ragadták meg tárgyukat térben és időben. A kötetben foglalt írások időben közel kétszáz esztendőt fognak át – tehát a hazai etnológiai kutatások kezdetétől egészen a jelenig mutatnak be esettanulmányokat arról, hogy miképp értették meg az Európán kívüli embereket, közösségeket és népeket a magyar etnológusok és/vagy utazók. Éppen ezért a kötetben bemutatott esettanulmányok és tudománytörténeti elemzések igen sokszínűek.

A hazai etnológia kibontakozásának legkorábbi időszakáról a Ruttkay-Miklián Eszter – Gulyás Zoltán szerzőpáros és Sz. Kristóf Ildikó mellett Mészáros Csaba fogalmazta meg gondolatait. Ruttkay-Miklián Eszter és Gulyás Zoltán az elmúlt években folytatott intenzív levéltári kutatásaira támaszkodva mutatja be Reguly Antal életpályájának legfontosabb fordulópontjait (RUTTKAY-MIKLIÁN – GULYÁS, 2024). A tanulmány rávilágít arra, hogy a fiatal, hazájából elsőként még Németországba távozó Reguly tudományos pályája nem egy előre, gondosan eltervezett stratégia szerint alakult. Sokkal inkább egy organikusan, lépésről-lépésre kifejlődő (olykor véletlenek és személyes ismeretségek által alakuló) pályáiv rajzolódik fel a tanulmányban. A szerzők ugyanakkor nem elégednek meg azzal, hogy egyszerűen tudománytörténeti keretbe ágyazzák Reguly munkásságát, hanem jelentős figyelmet szentelnek annak a kérdésnek is, hogy vajon miképp találkozott Reguly a manysikkal, miképp érezte magát a terepen, milyen tapasztalatok formálták a helyiek és Reguly kapcsolatát. Tehát Ruttkay-Miklián Eszter és Gulyás Zoltán írása azt is bemutatja, hogy miképp értelmeződött a helyiek és Reguly oldaláról a találkozás élménye.

A hazai etnológia 19. századi alakulástörténetének töredezettségére mutat rá Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya. Az elsősorban Amerikára, Óceániára vonatkozó etnológiai relevanciájú ismeretek – érvel a szerző – a 19. század első felében többféle forrásból származtak, és változatos másságra vonatkozó kulturális reprezentációkat használtak. Ugyanakkor – folytatja gondolatmenetét a szerző – e sémáknak és etnológiai ismereteknek a hatása már alig mutatható ki Hunfalvy János, az egyetemes néprajz egyik hazai megalapítójának munkáiban (Sz. KRISTÓF, 2024). Ám a szerző azt is leszögezi a tanulmányában, hogy e sajtós diszkontinuitás a nyugati hemiszférára vonatkozó etnológiai ismeretekre volt igaz.

Hunfalvy János nagyon is követte az Ázsiára, Szibériára és a magyarság keleti kapcsolataira, illetve rokonságára vonatkozó korábbi hazai kutatásokat. Az ezirányú vizsgálatokról már az 1850-es évek elején levelezett bátyjával, Hunfalvy Pállal (LOVÁNYI, 1961, 13.). Az általa írt „Egyetemes Néprajz”-ban pedig a török, mongol és finn népek bemutatása kapcsán említi, idézi magyar kutatók munkáit (Bálint Gábort, valamint Reguly Antalt) és expedícióit (pl. Zichy Jenő) (HUNFALVY, 1995, 95–99.). Míg tehát

az etnológiai ismeretek egy területén megszakítottság figyelhető meg, addig a magyar etnológiában központi helyet elfoglaló orientális és szibériai érdeklődés tekintetében sokkal inkább a folytonosság jellemző.

Erre a folytonosságra, vagyis a (nyelv)rokonságra és azonosságra vonatkozó reprezentációs sémák 19. század óta makacs állandóságára hívja fel a figyelmet Mészáros Csaba tanulmánya. Közelmúltbeli szibériai terepmunkájának tapasztalatai alapján arra arra a következtetésre jut, hogy a magyar etnológia rokonság- és azonosságkereső érdeklődése jól rezonált azokra az ázsiai nemzetépítési folyamatokra, amelyek a nemzeti eredetkérdéseket a török és mongol népek etnikus identitásra vonatkozó diskurzusainak középpontjába helyezték (MÉSZÁROS, 2024). Az „Én” és a „Másik” fogalmának érték-tartalmával kapcsolatos kérdések ebben a kontextusban akképpen merültek fel, hogy hogyan teremtette meg az őstörténeti kérdésekre és a rokonságra összpontosító magyar etnológia saját kutatási tárgyát Ázsiában, amely az Azonosság gondolata köré épült.

A magyarság török kapcsolataira és eredetére vonatkozó hazai etnológiai kutatások egyik jelentős terepmunkáját az a Mészáros Gyula hajtotta végre, akinek tárgyai, fényképei, úti jegyzetei ma a Néprajzi Múzeum gyűjteményét gyarapítják. Sántha István és Somfai Kara Dávid Mészáros Gyula 1909-es néprajzi terepmunkáját követve járta be Baskíria (a tanulmányban Baskurtföld) Bürjen és Bajmak járásait 2021-ben. A fényképekkel gazdagon illusztrált tanulmány a két terepmunka közötti kapcsolat mellett azt a kérdést is felveti, hogy miképp lát(hat)ták a helyiek az európai kutatót több mint száz évvel ezelőtt, és milyen kulturális kontaktusok határozták meg a 20., illetve a 21. század elején a magyar–baskír interakciókat a terepen töltött időszakban (SÁNTHA – SOMFAI KARA, 2024).

A kutatói „Én” és a „Másik” közötti kapcsolat egy problematikus kérdését teszi mérlegre Nagy Zoltán, aki tanulmányában az alkoholfogyasztás, az alkohollal való kínálás és a terepmunka kérdését vizsgálja. Elemzésében rámutat arra, hogy az alkohol egyáltalán nem volt elhanyagolható része a magyar kutatók által végrehajtott szibériai terepmunkáknak (NAGY, 2024). Az alkohol mint szubsztancia nemcsak jelezte, hogy hol húzódik a határ az európai kutató és a helyiek között, hanem egyúttal létre is hozta, meg is erősítette a hierarchikus viszonyt az európaiak (és köztük a magyar néprajzkutatók), valamint a helyiek között. Ahogy a szerző fogalmaz: *„Az alkoholizmus stigmája ugyanis mindig az alsóbb osztályokhoz, az alávettekhez, a kirekesztettekhez, a szegénységhez, a marginalizálódottakhoz kapcsolódik, és tisztátalanságnak, barbárságnak számít. Az alkoholizmusról szóló beszéd a társadalom peremén élők bestializálásának egyik legfontosabb eszköze, választóvonal a civilizáltság és a civilizátlanság között.”* (NAGY, 2024, 61.) Az alkohol ugyanakkor sokszínű ellenállási gyakorlatokat is létrehozott a szibériai népek körében. Ezen gyakorlatok működőképességét és a helyi közösségek rezilienciáját támasztja alá az, hogy ezek a közösségek még mindig léteznek.

Az idegenség kérdése, a „Mi” és az „Ők” közötti határ sajátosságainak megfogalmazása nem csupán a hazai etnológia tudománytörténetében központi helyet elfoglaló szibériai és ázsiai kutatásokban volt megkerülhetetlen kérdés, hanem azon túl is. Erre hoz példát Borsos Balázs Kelet-Afrikából és Vargyas Gábor Német Új-Guineából. Míg Borsos Balázs elemzése kvantitatív jellegű, és a kelet-afrikai terepmunkák meglepően magas szá-

mára hívja fel a figyelmet, addig Vargyas Gábor két személy (Kamunszanga és Bíró Lajos) kapcsolatára, barátságára összpontosít. A két tanulmány fókuszja közötti különbség egyúttal a „Mi” és az „Ők” problémakörének két eltérő szemléletére világít rá.

E két kutatói perspektíva viszonyát számos alkalommal értelmezte át a szociál-antropológiai kutatás. Az egyes közösségek közötti összevetésnek, érvel például Ladislav Holy, legalább két formája ismerhető fel. Az egyik a pozitivista, a másik pedig az értelmező (interpretív) (HOLY, 1987). E két megközelítés nem csupán egymás mellett létezik, hanem megfigyelhető volt egyfajta szemléletváltás is az 1970-es években – az utóbbi értelmezés javára. Míg a pozitivista szemlélet abban az ismeretelméleti keretben találja meg a „Másik”-ban az antropológiai érdeklődés tárgyát, amelyek az egységes emberiség kulturális sokféleségét tárja fel tudományos univerzálék által, addig az értelmező eljárás elsősorban arra törekszik, hogy a kutatói szemlélet elmélyedjen a helyi életvilágokban, kategóriákban, és (egyre pontosabban, egyre mélyebben) értelmezze a „Mi” és a „Másik” közötti kapcsolatot és különbségeket (HOLY, 1987, 11.). Az adatfelhalmozás kvantitatív szemlélete és az értelmezés kvalitatív eljárásai közötti eltérés az antropológia, etnológia diszciplináris megformálódása óta állandó pólusait jelentik a kutatásoknak. Így van ez Borsos Balázs és Vargyas Gábor tanulmányának esetében is.

Borsos Balázs arra mutat rá, hogy Kelet-Afrikában még a gyarmatokkal nem rendelkező Osztrák–Magyar Monarchia is érdekelt volt abban, hogy támogasson, vagy egyáltalán lehetővé tegyen olyan terepkutatásokat, leírásokat, amelyek a gyarmati viszonyokba beágyazódva megerősítették a „Mi” és a „Másik” közötti hierarchikus viszonyokat (BORSOS, 2024). Ezzel szemben Vargyas Gábor gazdagon adatolt esettanulmánya éppen arra mutat rá, hogy ez a határ – ha fenn is állt – bizonyos mértékben átjárható volt. A kulturális kontaktusokban pedig nem csupán az európai kutató, misszionárius, utazó stb. léphetett fel aktív szerepben, hanem olykor a helyi közösség egy tagja is (VARGYAS, 2024).

Az Európán kívüli (tudományos) ágenciák aktivitására mutat rá az évkönyv két záró tanulmánya. Sárközi Ildikó Gyöngyvér a kínai, Szilágyi Zsolt pedig a mongóliai néprajztudomány/antropológia alakulástörténetét mutatja be adatgazdag tudománytörténeti szemléjében. Mindkét tanulmány arra világít rá, hogy miképp alakították a helyi (nyelvi, szociokulturális és tudománytörténeti) jellegzetességek az antropológiai megismerés egy sajátos fenotípusának kialakulását, módszereit és érdeklődését (SÁRKÖZI, 2024; SZILÁGYI, 2024). A tanulmányokban bemutatott két tudományos közegben a „Mi” és az „Ők” fogalma másképp esik latba, mint az európai tudományos iskolák esetében. Míg a „benszüllött antropológia” (*native anthropology*) fogalmával és ismeretelméleti háttérével sokat foglalkozott már az antropológiai tudománytörténet és metodológia (HASTRUP, 1993), addig igen nehéz meghatározni azt, hogy milyen kategóriába lehet besorolni a sokféle ázsiai antropológiai iskolát és szerzőt. Vajon tekinthető-e benszüllött antropológiának egy kínai antropológia? Nyilvánvalóan nem. Ám ha nem, akkor miképp értelmezhető annak pozíciója?

A különbség ugyanis nem feltétlenül dichotomikus, nem csak a helyi, a benszüllött állhat szemben az európaival. A helyi etnográfia/antropológiák értelmezése során legalább két szempontot érdemes megkülönböztetni. Egyrészt azt, hogy a terepmunka

során az azonosság vagy a különbség miképp határozza meg, hatja át a személyközi interakciók természetét és a néprajzi leírás megfogalmazását. Másrészt az is kérdés, hogy a feldolgozás során kihez kíván elsősorban szólni a kutató: a terepmunka során megismert közösséghez, vagy pedig egy külső (rendszerint tudományos) közösséghez (vö. YAMASHITA – BOSCO – EADES, 2004, 141–143.). E különbségtétel alapján akár fel is lehet rajzolni egy olyan táblázatot, amely a különbségek és azonosságok (tehát a „Mi” és a „Másik”) eltérő dimenzióit szem előtt tartva tesz kísérletet a terepmunka és megszülető művek ideáltípusainak meghatározására.²

1. táblázat Azonosságok és különbségek a kutató és a kutatottak kapcsolatában

	Azonosság a kutatás során	Különbség a kutatás során
Azonosság a feldolgozás során	Bennszülött (<i>indigenous</i>)	Külföldi szakértő
Különbség a feldolgozás során	Helyi (<i>native</i>)	Hagyományos antropológia

Sárközi Ildikó Gyöngyvér és Szilágyi Zsolt széles kitekintésű tudománytörténeti számvetései arra mutatnak rá, hogy mindegyik megszólalásmódra és ismeretelméleti keretnek lehet példát találni a kínai és a mongóliai antropológiai vizsgálódások körében. Sőt, még ennél is bonyolultabb a kép Kínában, ahol a Kínában élő nem-han közösségek kutatásának problémái további kérdéseket vetnek fel a kutatók, a kutatottak és azok közösségeinek pozíciójával kapcsolatban. Ezáltal pedig a „Mi” és az „Ők” viszonylagos fogalmakká, relációkká válnak az antropológiai megismerés során, nem pedig az Európán kívüli világokban lecövekelt szociokulturális entitásokká.

A kötet ezzel a két tanulmánnyal zárul, rámutatva arra, hogy miképp kerülhetnek egymás mellé olyan értelmezési keretek, és leírások, amelyek térben és időben eltérő módon jelenítik meg az identitás és az alteritás viszonyát. Míg egyes etnológiai leírásokban a „Mi” és a „Másik” még jól meghatározható entítások voltak, addig a rokonságkeresés irodalmában (ahol az elkülönülés egy sajátos keretben értelmeződött) ez a szembenállás átkereteződött. Egyes etnológiai/antropológiai műhelyek értelmezésében pedig a másság már nem egy állandó attribútum, hanem egy nézőpont. Egy nézőpont, amely arról számol be, hogy ki tekint rá kire, és ki ír kiról.

Az alteritás, identitás és az etnológiai tudománytörténet dialogikus értelmezése

Annak érdekében, hogy tudománytörténeti és ismeretelméleti szempontból el lehessen helyezni a kötetben foglalt (eset)tanulmányokat, érdemes számot vetni azzal a kérdéssel is, hogy milyen formákban kapcsolódtak egymáshoz az európai és a hazai antropológiai/etnológiai diskurzusokban az identitásra és az alteritásra vonatkozó konstrukciók. Ezek a konstrukciók ugyanis nehezen értelmezhetők egymástól függetlenül – dialogikus vizsgálatuk azonban rávilágíthat arra, hogy miképp ismerte fel egy (kutatói) közösség önmagát, valamint a tőle eltérő másokat. Vagyis érdemes rámutatni arra – különösen

² A táblázat YAMASHITA – BOSCO – EADES (2004, 143.) alapján készült.

akkor, amikor tudománytörténeti elemzés a cél –, hogy a kutatói én egyfajta kettős figyelemmel pozicionálta önmagát, a saját közösségét, és a távoli, kutatót, bemutatott, elemzett közösséget munkája és leírása során. A „Mi” szempontjából az *identitás* konstrukciói az önazonosság megformálását, a saját magával való *azonosság* felmutatását jelentik, az *alteritásra* vonatkozó elképzelések pedig a „Másik” eltéréseinek, *másságának* megfogalmazását testesítik meg.

Az egyszerű szembeállítások érvényessége azonban a tudománytörténeti vizsgálatok esetében is erősen korlátozott. Tehát azok a (tudomány)történeti leírások, amelyek arra összpontosítanak, hogy miképp teremtették meg az Európán kívüli világokra vonatkozó európai képezetek azokat az episztemikus igazságtalanságokat,³ amelyek az egyenlőtlen kereskedelmi, hatalmi viszonyok létrejöttét, illetve a gyarmati alávetés rendszerét megtámogatták, elfedik azt a változatos, dinamikus és dialogikus viszonyt, amely Európát (és az itt kibontakozó etnológiai gondolkodást) összekapcsolta a földrajzilag és időbelileg egyaránt értelmezett mássággal.

A keleti másságot értelmező viszonyt egyaránt lehet orientalizmusként (SAID, 1978), valamint az európaiságot megteremtő kibocsájtó terület egy sajátosságaként értelmezni, amint azt például Donald F. Lach (és az utolsó négy kötetben vele együtt Edwin J. Van Kley) kilenckötetes vállalkozása tette (LACH – VAN KLEY, 1965–1993). Ázsia azonban nemcsak a kulturális és civilizációs kapcsolatok tekintetében (POCOCK, 2007) jutott kitüntetett szerephez az európai gondolkodásban, hanem szülőhazaként is. Már az antikvitás óta ismert volt az a nézet, miszerint az európai népek és nemzetek szülőhazája Ázsiában (elsősorban Szkítiában) keresendő (LIEBESCHUETZ, 2015). Ez a terület nemcsak a magyarság nemzeti identitás- és emlékezetkonstrukcióiban foglalt el központi helyet, hanem számos más európai nemzetében (például a németek esetében) is (SÉRIOT, 2020). Sőt, az európai komparatív nép- és nyelvismeret kialakulásában kiemelt jelentőségű Gottfried Wilhelm Leibniz etnogenetikai vizsgálataiban szintén kulcsszerepe volt e területnek (CARHART, 2019, 7–9.).

Azáltal, hogy az etnológia tudománytörténetének egyik igen fontos narratívája az alteritásra fókuszáló, és egyúttal azt részlegesen megteremtő európai hegemon diskurzusokra összpontosít, egyúttal el is vitatja az Európán kívüli világok ágenciáját, azok hatását az európai gondolkodásra (vö. GRAEBER – WENGROW, 2021). A dialogikus szerkezetű leírások azonban esélyt adnak arra, hogy rekonstruálhatók legyenek azok a kapcsolatok és szellemi áramlatok, amelyek túlmutatnak Európán, ezáltal pedig lehetőség nyílik a transzkontinentális tudásáramlás mintázatainak bemutatására. A nagy földrajzi felfedezések nemcsak a tárgyak, hanem a tudások cseréjét is lehetővé tették. Igaz, ez a csere korántsem volt mindkét irányban egyenlő mértékű, és nemcsak feltételezte, de meg is erősítette az alá- és fölérendeltségi viszonyokat Európa és a világ más tájai között.

Mit tárhat fel tehát egy dialogikus szemléletű etnológiai tudománytörténet-írás? Elsőként azt, hogy miképp lehet feloldani azt az ismereteleméleti problémát, amely az azonosság és a másság lehetséges végpontjai között fennáll. Ezt a nehézséget Matei Candea a következőképpen fogalmazta meg:

³ Az episztemikus igazságtalanság többféle módon is érintette az Európán kívül élő közösségeket a néprajzi, antropológiai ismeretek folyamatos bővülése során (lásd TSOSIE, 2017; MITOVA, 2024).

„Afilozófusok, antropológusok és más kutatók gyakran törekedtek arra, hogy megnevezzék az identitás (önazonosság) ellentétét, tehát egy olyan fogalmat, amely az összevetés túloldalán található – vagyis az abszolút különbséget, az alteritást, az átadhatatlanságot, a Másikat. Ám abban a pillanatban, amint a kutatók e fogalmakat artikulálták, máris összehasonlító fogalmakká váltak. Van ugyanis egy önfelszámoló dinamikája annak a törekvésnek, amikor a kutatók a jelenségek egy olyan osztályát kívánják meghatározni, amelyeket nem lehet osztályozni. Amint létrejön az alteritás fogalma, óhatatlanul felmerül egy még radikálisabb alteritás meghatározásának az igénye.” (CANDEA, 2019, 212.)

Vagyis nem másság és azonosság létezik, hanem sokféle eset, amely e két (valójában kijelölhetetlen és imaginárius) végpont közé esik. Annak a fajta radikális másságnak a tételezése, amelynek a gondolatát Reinhard Waldenfels rezponzív fenomenológiai megközelítésére (WALDENFELS, 2011) támaszkodva Bernhard Leistle közvetített az antropológiai ismeretelmélet felé (LEISTLE, 2017), több okból sem alkalmas arra, hogy egyes kultúrák, közösségek, népek közti laterális összevetések alapjává váljon. Elsőként, mint minden fenomenológiai megközelítés, ez a radikális másságra összpontosító rezponzív fenomenológiai látásmód is elsősorban egyén- és érzékelésközpontú, másodsorban a radikális másság a felismerés, a kapcsolatba kerülés során átkereteződik empirikus mássággá.

A tudománytörténet-írás viszont éppen azt kívánja megragadni, hogy miképp kereteződik, kontextualizálódik egy-egy kultúra, közösség, nép az etnológiai megismerés folyamatában. Vagyis gyümölcsözőbbnek tűnik a kategoriális másság és azonosság helyett az analógiák és kontrasztív jelenségek összjátékára összpontosítani. Míg az analógiák felmutatása az egyes entitások hasonlóságára világít rá, addig a kontrasztív sajátosságokra való fókuszálás a különbségeket emeli ki (CANDEA, 2019, 217–220.).

Másképpen fogalmazva, az alteritás és az identitás artikulálódása óhatatlanul egymásra vonatkozik és tartalmazza egymást. A kérdés csupán az, hogy az analógiák (hasonlóságok) és a kontrasztok (különbségek) felmutatása és megkonstruálása miképp állt egymással dialogikus viszonyban az egyes tudományos műhelyek és szociokulturális közegek esetében. Ennek a dialogikus viszonynak a tételezése azonban nem jelent egyet azzal, hogy az identitás vagy az alteritás fogalma felhígulna, tartalmatlanná válna. Az a kritika, amelyet Brubaker és Cooper megfogalmazott az identitás fogalmának jelentésvesztése okán (BRUBAKER – COOPER, 2000, 14–20.), elsősorban arra a mozzanatra irányult, miszerint e fogalom által igen sokféle (egymással akár össze nem függő) jelenséget kívántak a kutatók belepréselni egyetlen kifejezésbe, nem pedig arra, hogy az (ön)azonosság antropológiai vizsgálata tartalmatlan lenne.

Amennyiben tehát elfogadjuk azt, hogy az alteritás és az identitás nem két lecövekelt jelentés, hanem szituatív, amely egy adott kontextusban elfoglalt pozíciója és értéktartalma mentén egymással párbeszédbe kerül, akkor fel lehet tenni azt a kérdést is, hogy miképp írható meg az etnológia tudománytörténetének egy olyan narratívája, amely e változó dialogikus kapcsolatra, tehát a „Mi” és a „Másik” eltérő pozicionálására összpontosít. Még pontosabban fogalmazva, miképp értelmezhetők a jelen kötetben olvasható tanulmányok egy olyan keretezésben, amely erre a dialogikus viszonyra koncentrálnak?

Identitás, fejlődés és evolúció

1777-ben a skót történésznek, William Robertsonnak írt levelében a filozófus Edmund Burke a következőképpen fogalmazott:

„Mára az emberiség nagy térképe végre ki lett terítve; ma már nincs olyan állapota vagy foka a barbarizmusnak, és nincsen olyan módja [az emberi társadalom] kifinomulásának, amelyet ne láthatnánk egyszerre a szemünk előtt: Európa és Kína teljes mértékben eltérő civilizáltságát, Perzsia és Abesszínia barbárságát, a tatárok és az arabok téves szokásait, valamint Észak-Amerika és Új-Zéland népeinek vad állapotát.” (idézi LAUNAY, 2018, 1.)

Az az elképzelés, hogy a világ, és annak kulturái nyitott könyvként állnak az európai tudósok (vagyis a kutatói „Mi” képviselői) előtt, térben is időben kitágította az összehasonlítás lehetőségét. A „Másik” kulturális és társadalmi állapota nemcsak földrajzilag, hanem fejlettségben, egyfajta relatív időben is eltért a kor Európájának szociokulturális konstellációjától. Mindez nemcsak egyfajta kontingencia volt, tehát az egyes fejlettségi fokok lehetséges állapota, hanem elsősorban Hegel hatásának köszönhetően törvényszerűség is: a fejlődés egyenes vonalú és fokozatos kibontakozásának megvalósulása.

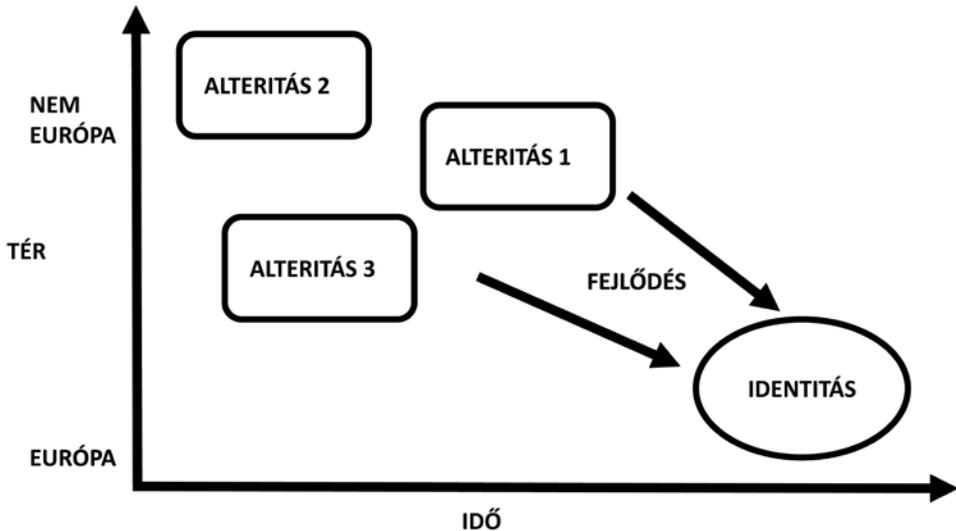
„A világtörténet mármint annak az elvnek a fejlődésfokozata, amelynek tartalma a szabadság tudata. Fokai vannak ennek a fejlődésnek nemcsak annyiban, amennyiben itt a szellem nem közvetlen, hanem általában közvetítés, de magának önmagával szembeni közvetítése; hanem ez a fejlődés mint a szellemnek a megoszlása, önmagában való megkülönböztetése, magánvalósága szerint különböző” (HEGEL, 1979, 117.)

Hegel a fejlődést a szellem és a természet különválásában látja. E szétválás első, gyermeki korszakát jelenti a *keleti világ* szelleme. Ez az állapot még az emberiség gyermekkorának felel meg, amikor az emberi szellem még a természet törvényei alá van rendelve. A szellem második viszonya azonban már a kettéválásé. Ekkor a szellem már önmagára irányul, és kilép a természet vonatkozásában a pusztá engedelmességből – ez a *görög korszak*. Ezt követi a szellem szabadságának harmadik viszonya, a szellem férfikoráé – az állam alá rendelt szabadság kora, a római világ kora. Végül pedig a germán korszak következik el – a *keresztény világé*, amikor a szubjektív szellem végre megbékél az objektivitással. (HEGEL, 1979, 117–118.)

A visszatekintés, a felmérés, a „Másik” időben és térben való állapotának megítélése csakis ebből a szellemileg érett állapotból (az aggkorból) lehetséges. A felvilágosodás kori ismeretbővülés, illetve a 19. század szellemi áramlatai (beleértve a hegelianus szellemfilozófiát, a század második felében kibontakozó szociáldarwinizmust és evolúcionizmust)⁴ az etnológiai kutatások egy olyan szemléletének adtak alapot, amelyben

⁴ Herbert Spencer már 1851-ben (Darwin munkájának, *A Fajok Eredetének* első megjelenése előtt) használja az evolúció kifejezést a különböző társadalmi állapotok egyes fejlődési fázisainak leírására (CARNEIRO, 2003, 3–5.).

a „Mi” a térben és időben egyre távolabbi „Másik”-okra tekint vissza. Olyan alteritásokra, amelyek az emberiség fejlődésének korai, megrekedt fázisait mutatják be. E szemlélet legkiválóbb összegzése Lewis Henry Morgan 1877-ben megjelent *Ancient Society* című kötete (MORGAN, 1877), amely munka térben és időben, valamint társadalmi, gazdasági és technikai szempontból egyaránt átfogó képét kívánja adni az emberiség fokozatos fejlődésének.

1. ábra Az alteritás viszonya az identitáshoz a stadiális fejlődést bemutató és az evolucionista szemléletű etnológiai munkákban

Ez a szemlélet a jelen kötetben foglalt tanulmányokban is számos alkalommal megjelenik. Sz. Kristóf Ildikó például a felvilágosodás kora stadiális fejlődésszemléletének és az evolucionizmus magyarországi megjelenésének összefüggéseit vizsgálva az alábbi megállapításra jut:

„Mindezekon kívül még valami elkezdődött Hunfalvy előadásaival az 1870-es években. Egy újfajta gondolkodásmód, amely a fizikai, kulturális és nyelvi evolucionizmus felé mutatott a néprajzban és az antropológiában, lásd például Paul Pierre Broca (1824–1880) francia fizikai antropológus magyarországi recepcióját. Ez az új – ám nem feltétlenül üdvös, még kifejezettebben, még szigorúbban fejlődési szakaszokra, »fejlettebbek« és »fejletlenebbek« megkülönböztetésére épülő – gondolkodásmód aztán rátelepedett a korábbi társadalomfilozófiai – vallásos, szekuláris, és egy még korábbi múltból örökölt stadiális – gondolat- és teóriakezdeményekre. Ez azonban már egy másik tanulmány témája kell, hogy legyen.” (Sz. KRISTÓF, 2024, 168.)

Hasonló jelenségre mutat rá Ruttkay-Miklián Eszter és Gulyás Zoltán akkor, amikor Reguly Antal palóc kutatásait mutatja be. A Kárpát-medence néprajzi csoportjai közül Reguly azért a palócságot találta legalkalmasabbnak a vizsgálatra és a finnugor kutatásokkal való összevetésre, mert ők tűntek a leginkább régies csoportnak: „*Itthon a finnugor gyűjtések feldolgozása helyett magyar terepmunkába kezdett az Alföldön és a palócoknál – az akkor legarchaikusabbnak vélt táji csoportnál, akik iránt Oroszországban is jelentős érdeklődés volt.*” (RUTTKAY-MIKLIÁN – GULYÁS, 2024, 51.)

A hazai kutatásokban e szemlélet a leghatározottabban Jankó János egy 1897-ben kelt levélben fogalmazódik meg, amelyben a szerző „finnugor háromszögnek” nevezi azt az általa módszertani jelentőséggel bíró teóriát, miszerint a Kárpát-medence magyarságának kultúrájától északra és keletre távolodva egyre archaikusabb jelenségeket lehet megtalálni a *jelenben* (JANKÓ, 2000, 240.). A múlt jelenbeli megjelenése Szibériában – ahogyan arra Nagy Zoltán rámutat – a hantik és a manysik magyar kutatóinak értelmezése szerint összefüggött az ember infantilis állapotának felismerésével is (NAGY, 2024). A kor magyar kutatóinak felfogása szerint éppen ezért fejthette ki az alkohol pusztító hatását e közösségekben:

„A 19. század végi magyar néprajzi irodalom a vodkát az őshonos népek pusztulásának szimbólumaként kezelte. A hanyatlás-narratívában benne van az áldozat szerep is,⁵ de benne rejlik az a hierarchia, amely köztük és a kutatók közti kapcsolattartásban a naplók és beszámolók szerint egyértelműen felismerhető. Szerintük a hantik és a manysik a természet romlatlan gyermekei, akik képtelenek felnőni a modernitás kihívásaihoz: a kép egyszerre viktimizál és infantilizál.” (NAGY, 2024, 60.)

A kiterített térkép

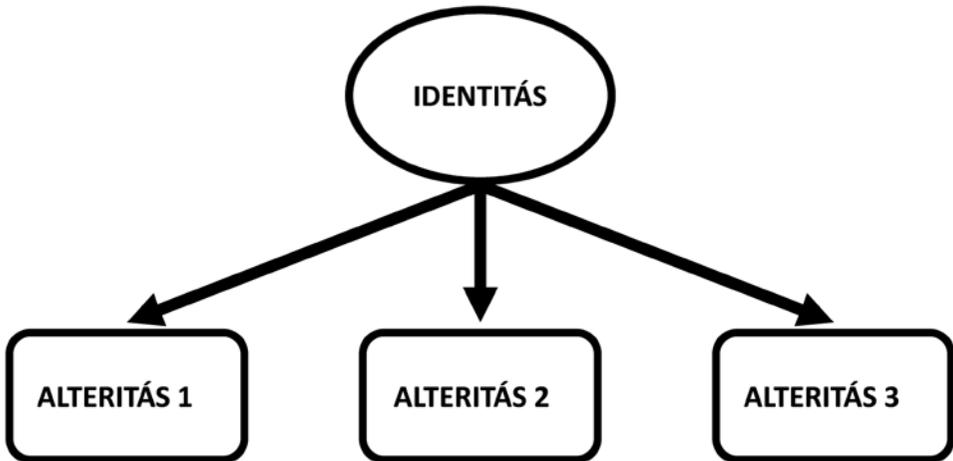
Egy másik szemlélet is tetten érhető azonban az *Ethno-Lore* 2024. évi kötetében megjelenő tanulmányokban. Az Edmund Burke által említett kiterített térkép, és az azon megfigyelhető népek szigettengere nemcsak a kutatói „Mi”, illetve az ahhoz kapcsolódó identitáskonstrukciók jelenben felismerhető múltját (és annak egyes állomásait) jeleníthetik meg, hanem egyfajta panoptikumként is szolgálnak azok számára, akik *felülről* tekintenek/tekinthetnek rá a térképre. Ha maradunk Burke metaforájánál, akkor tehát létezik egy olyan külső (felső) nézőpont, ahonnan az európai kutató (és csak ő) rátekinthet a térképre, ahonnan megítélheti az egyes kultúrák, társadalmak, közösségek kapcsolatait, és ahonnan megfigyelhetők a helyben (tehát a térkép síkjának a perspektívájából) nem felismerhető összefüggések.

A tisztán evolucionista szemlélet csupán igen rövid ideig (két évtizedig) volt egyeduralgó irányzat az antropológia nemzetközi alakulástörténetében, és már a 19. század utolsó évtizedében William Halse Rivers komoly kritikával fordult felé (LANGHAM,

⁵ „Ugyancsak orosz befolyásnak tekinthető legfőbb bajuk: a nagymérvű pálinkaivás” – mondja Pápai Károly a betegségeiket sorolva (PÁPAI, 1889, 568.).

1981). Hasonlóan jelentős volt az a kritika, amelyet Franz Boas, és általa a terepmunkán, a terepmunka-adatok leírásán és azok adatközpontú elemzésén alapuló antropológia módszertana gyakorolt az idő- és térbeliség szoros kapcsolatát feltételező fejlődésközpontú szemléletre.

A boasi antropológia, és általában véve a partikularista iskolák egyik fő feltevése az volt, hogy az összes kultúra közül csupán egy „emelkedik ki” – ez pedig a kutató saját kultúrája. Ennek oka pedig az, hogy csupán ennek a kultúrának a tudományos ismeretelméleti rendszere képes arra, hogy elvonatkoztasson (mintegy felülemelkedve) a közvetlen tapasztalatokon alapuló émikus rendszereken (akár a sajátjában is), és azokból egy olyan analitikus eszköztárat, egy étikus rendszert hozzon létre, amely alkalmas a kultúrák közötti összehasonlítások végrehajtására (vö. PIKE, 1954, 8.). Az émikus leírások (tehát az egyes alteritások saját kategóriái) és a tudományos, étikus leírások (tehát az identitás kategóriarendszerének egyik alterülete) közötti különbség nehezen oldható fel. E dichotómiában csak az identitás étikus rendszere teszi lehetővé a pánkulturális leírásokat és összevetéseket (NAROLL, 1973).

2. ábra Az étikus rendszerek megalkotására alkalmas identitás, amely az émikus rendszereket működtető alteritásokra rálát

Más irányból fogalmazott meg kritikát az evolucionista szemlélettel szemben Bronislaw Malinowski, elutasítva annak feltételezését, hogy bármi módon vadak, irracionálisak vagy éppen gyermekiek lennének az egyes alteritások. A Boashoz és Malinowskihoz köthető fordulatnak köszönhetően az „identitás”, a „Mi” nem az egyes alteritások fejlettebb, időben előrehaladottabb változataként jelent meg, hanem egy olyan entitásként, amely egy sajátos képességgel rendelkezik – képes létrehozni egy olyan nyelvet és ismeretelméleti rendszert, amely által megismerhető az összes többi alteritás kultúrája. Ez a szemlélet egyúttal azt is feltételezte, hogy a világot „népek” alkotják, amelyek mindegyike koherens életmóddal vagy „kultúrával” rendelkezik (WRIGHT, 1998). Az egyes alteritások tehát önálló, diszkrét entitások.

Borsos Balázs tanulmánya kiválóan mutat rá arra, hogy a világ népeinek kiterített térképe az európai utazók és kutatók valóságos kincsesbányájává vált (BORSOS, 2024). Még egy olyan ország, mint az Osztrák–Magyar Monarchia – amelyik ugyan nem rendelkezett gyarmatokkal, de az európai identitás része volt – utazói elé is ki volt terítve ez a térkép, jóllehet ez az állam a gyarmati alávetés rendszeréből csak csekély mértékben és közvetetten vette ki a részét. A gyarmati közigazgatás nemcsak lehetővé tette az utazást, de annak a lehetőségét is megteremtette, hogy a magyarok és az osztrákok viszonylagos biztonság mellett megtelepedjenek egyes közösségekben, és végrehajtsák fordítói tevékenységüket – vagyis felülről rátekintve leírják az egyes közösségek (általuk fontosnak vélt) sajátosságait.

Oda- és visszahatások. Az alteritás és az identitás ágenciája

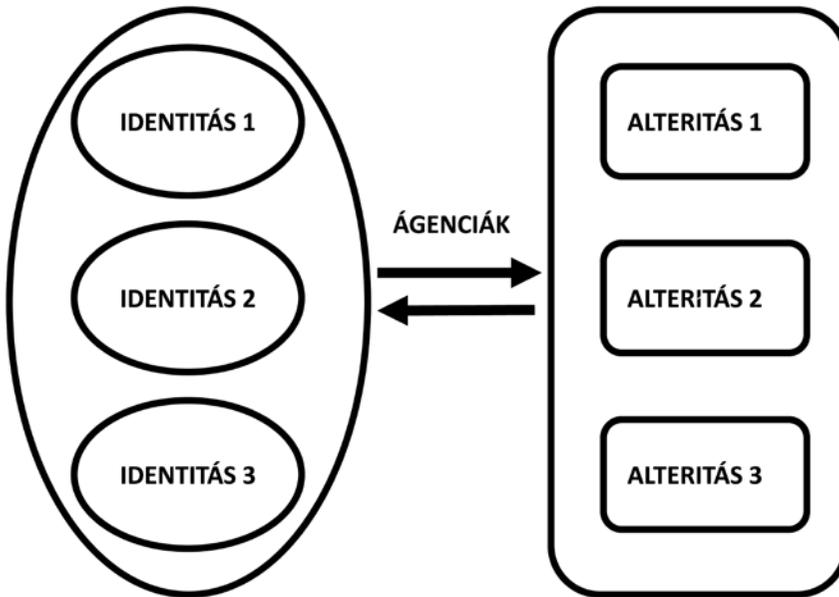
Nem csupán a reflexív fordulat (CLIFFORD – MARCUS, 1986) hozott számottevő változást az antropológia fentebb ismertetett ismeretelméletében (BICZÓ, 2018), hanem már e fordulat előtt is számos példát lehet találni arra, hogy az identitás és az alteritás, tehát a „Mi” és a „Másik” közötti kapcsolat sokrétűbb, dinamikusabb és kölcsönösebb (CLIFFORD, 1980) volt annál, mint amit a boasi epiztemé sugall.

Az európai személy identitása a terepen az etnológiai leírást vagy úti rajzot készítő utazó, az adott kutató hovatarozásától és céljaitól függően korántsem tekinthető egységesnek (COELLO DE LA ROSA, 2019). Különösen szembetűnők a misszionáriusok és az antropológusok eltérő szempontjai, kapcsolatrendszerei és megfigyelései közötti különbségek (SALAMONE, 1986). Az európaiak azonban nemcsak belülről, utólag visszatekintve alkottak sokszínű, heterogén csoportot, hanem az adott korban is, mégpedig a helyiek számára. Kiváló példát hoz erre a Szibéria-kutatás.

Szibéria esetében az angolszász antropológia hagyománya alig befolyásolta a néprajzi adatgyűjtés módszereit és lehetőségeit. Az eltérő finanszírozási formák, valamint a cári kormányzat adminisztratív módszerei a terepmunkának egy sajátos típusát hozták létre Jakutiában: a száműzött kutatókét. Az ő néprajzi leírásaiknak túlnyomó többsége ugyanis a vizsgált csoporttal való igen hosszú időtartamú együttélésből táplálkozott. E terepmunkák alapját a cári kormányzat száműzetési gyakorlata adta, és a Szibériára vonatkozó 19. századi néprajzi jellegű gyűjtések egy igen jelentős része tehát a 10–20 évre száműzetésbe küldött európai katonatisztek, forradalmárok, orvosok és írók tollából származik. A Szibériáról (különösen annak legtávolabbi részeiről) beszámoló 19. századi néprajzi munkák szerzői szinte mind hosszú időt töltöttek száműzöttként az őket befogadó közösségekben (Waldemar Bogoras, Waldemar Jochelson, Václav Seroshevskij, Eduard Pekarskij, Lev Levental’ és sokan mások).

A zömében lengyel és zsidó száműzötteket jellemzően szaha családok szállásolták el, így azok óhatatlanul megismerkedtek a helyi kultúrával és nyelvel. A 19. század végén Jakutiában e száműzött baloldali értelmiségiek újításokat hoztak a szahák életbe, ingyenes oktatási intézmények alapításával és az orosz írásbeliség terjesztésével. Ezen túl új mezőgazdasági módszereket is bevezettek, mint például az európai kaszálás egyes

technikáit vagy pedig a kertgazdálkodást. Terepmunkájuk végeredménye igen gyakran nem néprajzi leírás volt, hanem archívumokat és népköltészeti gyűjteményeket hoztak létre. E kutatók jótékony hatással voltak a szaha közösségekre: például Eduard Pekarskij és Lev Levental' elemi iskolát tartott fenn, másutt pedig jogi és egészségügyi segítséget nyújtottak. E kutatók jelenléte a terepen egyértelműen elvált a cári adminisztráció képviselőinek tevékenységétől. Jelenlétük sokkal inkább feltételezte a kölcsönösséget, és engedte meg az ágenchiák többirányú áramlását, mint ahogy a gyarmati rendszer biztosította hierarchiák rendszerint lehetővé tették azt (MÉSZÁROS, 2012).

3. ábra Az identitás és az alteritás sűrűn szőtt kapcsolathálója és egymásra hatása

Ilyen, a kölcsönösség jegyeit magában hordozó kapcsolatot ír le Vargyas Gábor Kamunzsanga és Bíró Lajos barátsága kapcsán (VARGYAS, 2024). A tanulmány azonban nemcsak azt mutatja be, hogy a (kutatói) identitás és a (kutatotti) alteritás viszonya sokszínűbb és érzelmeteljesebb lehet annál, mint amit a korai néprajzi leírások sugallnak, hanem azt is, hogy a helyi közösségek szerepe és tevékenysége bizony aktívan befolyásolta a gyarmati viszonyokat és a helyi kapcsolathálókat működését. Ahhoz, hogy mindez egy esettanulmány kapcsán jól érzékelhetően megjelenjen, a nem német, nem misszionárius és nem gyarmati tisztviselő Bíró Lajos, valamint a megtért Kamunzsanga sajátos helyzete is hozzájárult. Vargyas Gábor tanulmánya élesen világít rá a „Mi” és a „Másik” közötti kapcsolat változatosságára:

„A fent bemutatott tények egybehangzóan bizonyítják, hogy Bíró rendkívül szoros, bensőséges emberi kapcsolatban állt Kamunzsangával. Ha Kamunzsanga esetleg Bíró »szolgája«, azaz fizetett alkalmazottja is volt/lehetett bizonyos periódusokban

(erről adatok híján nem tudunk semmi bizonyosat), az biztos, hogy kettejük viszonya messze túlment azon, amit a »szolga« vagy akár az »alkalmazott« konnotációja magyarul magában foglal. Kamunszanga egy személyben volt asszisztens, »adatközlő« és barát. Hogy miképp és hogyan segítette első két minőségében Bírót, a fentiekben láttuk. Jegyzeteiben Bíró adatközlőként idézte és hivatkozott rá. A Huon-öbölből való távozása után asszisztensként bízta meg őt az orchidea beszerzésével. Singapore-i látogatásával kapcsolatosan »régi jó ismerőseként« emlékezett meg róla. Fényképének bemutatásánál »jó fiúként« emlegeti, akivel »jó barátságban áll«, s végül Kamunszanga egy itt nem közölt rajzát (EA 4715/617) »az én Kämünšangä barátom műve«-ként aposztrofálja. A másik oldalról, Kamunszanga érzelmeiről levelének utolsó mondata – »Óh Bíró, én sokat gondolok rád, te jó voltál hozzám« – tesz megható vallomást. Ha egyes helyzetek és emberi megnyilvánulások értelmezésében fentebb esetleg kételyeink is merülhettek fel, ezek az idézetek így, egymás mögé helyezve – véleményem szerint – véglegesen elbillentik a mérleg nyelvét a szó valódi értelmében vett »barátság« felé.” (VARGYAS, 2024, 224–225.)

Nemcsak Kamunszanga és Bíró között jött létre érzelmeltjes, bensőséges kapcsolat, hanem Reguly Antal és a manysik között is. Ruttkay-Miklián Eszter és Gulyás Zoltán arra mutat rá, hogy Reguly sajátos helyzetét a manysik is felismerték – és ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a manysik között otthon érezze magát a magyar kutató:

„Reguly céljai és módszerei minden korábbi találkozástól eltértek. Ugyan segítették őt az orosz hivatalos szervek, de nem volt sem állami hivatalnok, se hittérítő, se adószedő. Egy ismeretlen világ képviselője volt, ahol érdeklődtek a manysik iránt. Ez a különössége felkeltette a manysik érdeklődését, és távoli vidékekről jöttek Regulyhoz, hogy találkozzanak vele, elhívják saját vidékükre is. Ilyen fogadtatásban valószínűleg sem előtte, sem utána nem részesült kutató [...]” (RUTTKAY-MIKLIÁN – GULYÁS, 2024, 42.)

Hasonló oda- és visszahatásokra mutat rá Somfai Kara Dávid és Sántha István tanulmánya Baskíriában 1909-ben és 2021-ben (SÁNTHA – SOMFAI KARA, 2024). Mészáros Gyula (sejtésük szerint) Vámbéry Ármin ajánlólevelével érkezett a baskírokhoz, tehát nem pusztán egy európai kutató volt, hanem egy olyan személy, akit kapcsolatai kiemeltek más európaiak köréből. Azonban nemcsak ez a tanulmány, hanem Mészáros Csaba szibériai tereptapasztalatai is arra mutatnak rá, hogy a kétoldalú kapcsolatok, az oda- és visszahatások az alteritás és az identitás között igen sűrű szövésű kapcsolat-hálót hoznak létre (MÉSZÁROS, 2024). Sárközi Ildikó Gyöngyvér is kiemeli azt, hogy a kétirányú intézményközi kapcsolatok megléte nem csupán megkönnyítette, de valóságosan lehetővé tette a nyugat-kínai terepmunkáját:

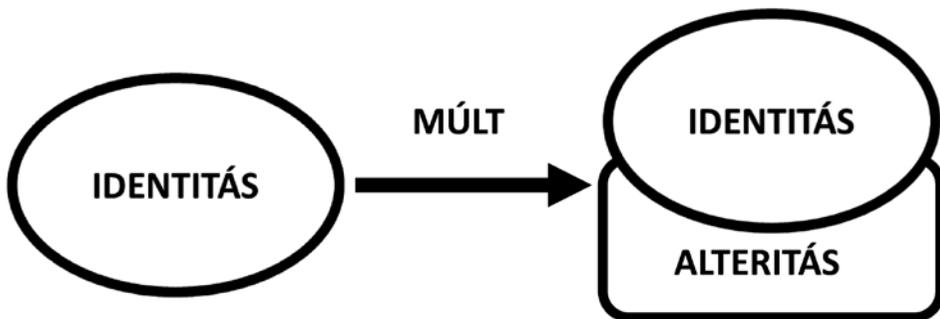
„Annak, hogy ez az 1993-as alapítású intézmény (DIMULATI – CUI, 2003, 93.) egyáltalán hajlandó volt intézményes háttérrel nyújtani a kutatásaimhoz, megengette, hogy belelássak kínai kollégáim társadalomtudományi kutatásainak mikéntjébe, valamint lehetővé tette, hogy falura költözhessek terepmunkát végezni Kína

politikailag talán legszigorúbban felügyelt tartományába, egyértelműen annak is köszönhető volt, hogy az intézmény akkori vezetője több magyarországi kutatóval és intézménnyel ápolt régre visszatekintő, jó kapcsolatot.” (SÁRKÖZI, 2024, 268.)

Az alteritás mint identitás

Az alteritás nemcsak az identitással szembeállítható kategóriaként jelenhet meg az antropológiai, etnológiai tudománytörténetben. Léteznek olyan másságkonstrukciók is, amelyek sokkal inkább az analógiák keresésére, mintsem a kontrasztok felmutatására fektetnek hangsúlyt. A gyarmati találkozások nyugat-európai tapasztalatainak ellendiskurzusaként a német nyelvterületeken erőteljes szövegkorpusz alakult ki, amelyben a korabeli nem-európaiak helyett az ókori germán személyek artikulálták elégedetlenségüket a korszak társadalmi viszonyaival szemben (REUSCH, 2008). A klasszikus, a primitív és a keleti másság kontrasztív ereje mellett egy új konstrukció is megjelent, a romlatlan „azonos”, az eredeti, erényes társadalmi viszonyok között élő ősöké. Ahogy Johann Reusch érvel, az ókori germán törzslakók a vadember változataként, vagy inkább jobb alternatívájaként jelentek meg ebben a diskurzusban. A két séma közötti lényeges különbség az, hogy a germán törzsek képét átítatta a „*Heimat*”, a haza eszméje (KUEHNEMUND, 1953). A 18. század végén és a 19. század elején Németországban egy gazdag, irodalmi művekből, elképzelt párbeszédekből és tudományos hozzászólásokból álló korpusz alakult ki, amely hozzájárult ennek a reprezentációs sémának a felépítéséhez (SKARSTEN, 2012).

A nemzetileg és nyelvileg azonos, de térben és/vagy időlegesen távoliak által nyújtott kívülálló nézőpont a magyar és más (finn, észt) akadémiai diskurzusokban, és következőképpen a nemzetépítési folyamatokban is, sajátos szerepet játszott (MERIVIRTA et al., 2021; ANNIST – KAARISTO, 2013). Az őshazában élő germán törzsfők erőteljes képe legalábbis fontos párhuzamot, ha talán nem is közvetlen előképet nyújt a 19. század első felében Magyarországon kialakult hasonló diskurzusok számára. Magyarország esetében azonban a romlatlan nemzetségfőket nem a távoli múltban, hanem Szibériában vagy Keleten találjuk. Az *Urheimat* pedig nem az érintetlen észak-európai erdőségek vadonja, hanem Ázsia bőséges füves pusztái, vagy az Urál-hegység sűrű fenyvesei voltak.

4. ábra Az alteritás mint identitás

Sántha István és Somfai Kara Dávid mind Mészáros Gyula kutatóútja, mind saját terepmunkájuk kapcsán kiemelik azt, hogy a magyar kutatókat szinte rokonokként, barátokként fogadták a baskírok (SÁNTHA – SOMFAI KARA, 2024). A rokonság, az azonosság felismerésének vágya, mint a rokonnak tekintett közösségek kutatásának egyik legfontosabb mozgatórugója adja Mészáros Csaba tanulmányának fókuszát. Az identitás és az alteritás sajátos kapcsolatának megértése – érvel a szerző – jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy a hazai etnológiai tudománytörténet-írás narratívái sokszínűbbek legyenek:

„Miként a Másikra összpontosító antropológiák létrehozták időtlen tárgyukat, a Másikat, úgy az őstörténeti kérdésekre és a rokonságra összpontosító magyar etnológia létrehozta a saját időn kívüli tárgyát, az Azonost. Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy pontosan miképpen képződött meg és formálódott ez a reprezentációs séma, nem csak a hazai etnológia tudománytörténetéhez járulhat hozzá, hanem esélyt adhat arra is, hogy a meddő episztemológiai viták helyett ítélkezés nélkül lehessen együtt szemlélni a magyar ázsiai kutatások sokaságát.” (MÉSZÁROS, 2024, 149.)

Az identitás és az alteritás mint reláció

Mind Sántha István és Somfai Kara Dávid, mind Mészáros Csaba tanulmányában megfogalmazódik az, hogy a helyi tudományos közösségek szempontjai és látásmódjai is jelentős mértékben hatnak arra, hogy mely kijelentések tekinthetők etnológiai, antropológiai szempontból érvényesnek, legitimnek – *róluk*. Ám Sárközi Ildikó Gyöngyvér és Szilágyi Zsolt két egymást követő tanulmánya kifejezetten erre a kérdésre összpontosít – vagyis arra, hogy az európai tudományosság szempontjából hagyományosan az alteritás egyik képviselőjének tekintett közösség miként teremti meg saját etnológiáját/antropológiáját, és mi tekinthető immár az ő szempontjukból alteritásnak és identitásnak. Létezik-e egy olyan lehorgonyozott társadalmi, kulturális formáció, amelyre mint az alteritás megtestesítőjére rá lehet mutatni? Sárközi Ildikó Gyöngyvér következtetésében rámutat arra, hogy a „*West and the rest*” típusú antropológiák kora a 21. században lejárt, vagy legalábbis érvényességük meglehetősen korlátozottá vált:

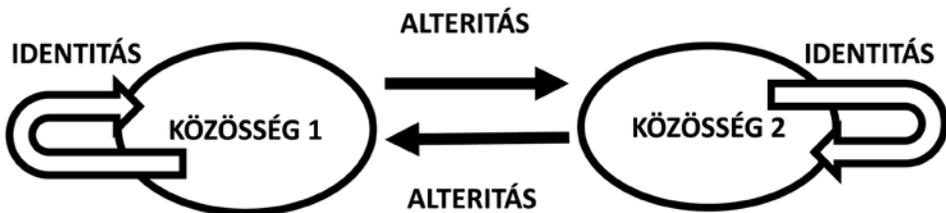
„Mára azonban az antropológiai világrend középpontjai eltolódtak és sokasodtak, megszüntetve az egykori dichotómiát »központ« és »periféria« között. A posztmodern kritika pedig aláásta a klasszikus antropológia optimizmusát, megmutatva annak korlátait és hiányosságait. Ez egyszersmind arra készítette a diszciplinát, hogy újragondolja az alapjait, ami egyedülálló lehetőséget teremtett arra, hogy a kínai kutatók elmélyítsék tapasztalataikat és kialakítsák saját nézőpontjukat.” (SÁRKÖZI, 2024, 284.)

Mindez azonban nem új jelenség. Ahogy Szilágyi Zsolt fogalmaz, a saját néprajzkutatás Mongóliában már legalább száz esztendős (SZILÁGYI, 2024, 303.). A nemzetközi antropológia központi műhelyeiben bekövetkezett paradigmaváltásokkal párhuzamosan

számos más antropológia és etnológia megtapasztalta a maga paradigmaváltásait. Ezek a paradigmaváltások egyúttal azt a kérdést is érintették, hogy miképp tekintenek önmagukra, és önmagukhoz képest másokra egyes tudományos műhelyek képviselői. A kínai antropológiában ez például azzal járt együtt, hogy a kutatások hosszú ideig kizárólag az országhatáron belüli közösségekre összpontosítottak. Az alteritást és az identitást is egyazon politikai entitáson belül kívánták megtalálni:

„Az empirikus adatgyűjtésről, a terepmunkáról alkotott elképzelések tekintetében ugyanakkor fontos különbség körvonalazódott ekkor a Nyugat és Kína között, ahol a terepmunka recepciója az adott politikai, társadalmi és kulturális kontextus által meghatározva meglehetősen egyedinek tekinthető. A kínai kutatók az etnológia és/vagy az antropológia tudományának kialakulásakor ugyanis egyértelműen csak a Kína határain belül élő etnikumok kutatására fókuszáltak (ZHANG – WU, 2022, 4.), a kulturális és társadalmi létezés törvényeit vizsgálva.”
(SÁRKÖZI, 2024, 256–257.)

A 2024-es *Ethno-Lore* e két záró tanulmánya is jól példázta azt, hogy az identitás és az alteritás jelenségei ma már nem köthetők egy-egy kontinenshez vagy tudományos közösséghez, nem engedelmessé válnak a gazdasági vagy politikai hierarchiáknak. A globális világ osztott és sokféle ágenciája nemcsak a helyi közösségeket, de a tudományos műhelyeket is áthatja. Az antropológiai érdeklődés sokszínűbb lett, és igen sok eltérő perspektívának ad otthont. Az identitás és az alteritás kérdései is perspektívafüggőkké váltak. Vagyis attól függenek, hogy éppen ki kire tekint rá, melyik (kutatói) közösség melyik (kutatott) közösségre vonatkozóan kíván megállapításokat megfogalmazni. Az identitás és az alteritás megértési alakzatai relációkként és nem entitásokként működnek.

5. ábra Az alteritás és az identitás mint relációk

Esettanulmányok és ideáltípusok

A jelen kötetbe foglalt tudománytörténeti elemzések esettanulmányokat ragadnak meg. A tanulmányokban a személyes tapasztalatok és érzelmek megfogalmazása mellett jelen vannak egyes szám harmadik személyű madártávlati elemzések is. Nem csupán témájukban, időtávjukban térnek el tehát az egyes tanulmányok egymástól, hanem abban is, hogy miképpen vonódtak be a szerzők a szövegükbe, terepmunkaélményeikbe és tu-

dománytörténeti vizsgálódásaikba. A tanulmányok arra mutatnak rá, hogy a személyes érzelmek és szempontok nem elvesznek, hanem hozzáadnak az elemzésekhez – ahogy rávilágítanak arra is, hogy az antropológia nemcsak puha tudomány, hanem egy olyan mesterség, amelyből az elemzés során az emberi tényezőt nem lehet kivonni.

Éppen ezért az identitás és alteritás egymáshoz fűződő viszonyának dialogikus szemléletét sem érdemes paradigmaticus módon kezelni. Dacára annak, hogy minden korban léteztek uralkodó szellemi áramlatok és domináns tudományos módszertanok – azt az alapvetően *morális* kérdést, hogy miképp érhető meg, közelíthető meg a „Másik”, minden kutató végső soron maga válaszolta meg. A tudománytörténeti bemutatások éppen ezért a konstrukciók, reprezentációs sémák mellett érvényes módon beszélhetnek személyes döntésekről és felelősségvállalásról is. Ennek megfelelően a bevezető tanulmányban felvázolt kapcsolatok az identitás- és az alteritás- konstrukció között valójában elvonatkoztatott ideáltípusok, amelyektől egy adott kutató, egy adott terepmunka, vagy egy adott személyes kapcsolat szükségképpen eltért. Nem lehet, nem is érdemes korszakolni, osztályozni vagy típusokba rendezni az egyes kutatásokat – a fent bemutatott dialogikus viszonyok az alteritás és az identitás között csupán szempontokat ad(hat)nak ahhoz, hogy egy-egy terepmunkát, elemzési módszert egy új szempontból is meg lehessen érteni. Ezek a szempontok azonban nem írják felül, nem alakítják át azt, hogy az antropológia középpontjában alapvetően az ember, az emberek állnak: Kamunzsanga, Bahtyjjár, Mészáros Gyula, Gelegjamtsiin Tserenkhand és még sokan mások.

Irodalom

- ANNIST, Aet – KAARISTO, Maarja
2013 Studying Home Fields: Encounters of Ethnology and Anthropology in Estonia. *Journal of Baltic Studies*, 44, 2, 121–151.
<http://doi.org/10.1080/01629778.2013.775846>
- BICZÓ Gábor
2018 *A „Mi” és a „Másik”. Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlat a antropológiában a 19. század második felétől napjainkig.* Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó.
- BORSOS Balázs
2024 19. századi osztrák és magyar utazók Kelet-Afrikában. Kutatástörténeti összefoglalók különös tekintettel a kevésbé ismert utazókra. *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* XLI, 231–245. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.08>
- BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick
2000 Beyond “identity”. *Theory and Society*, 29, 1, 1–47.
<http://doi.org/10.1023/a:1007068714468>
- CANDEA, Matei
2019 *Comparison in Anthropology. The Impossible Method.* Cambridge, Cambridge University Press.

- CARHART, Michael C.
 2019 *Leibniz Discovers Asia: Social Networking in the Republic of Letters*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- CARNEIRO, Robert L.
 2003 *Evolutionism in Cultural Anthropology. A Critical History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CLIFFORD, James
 1980 Fieldwork, Reciprocity, and the Making of Ethnographic Texts: The Example of Maurice Leenhardt. *Man, New Series*, 15, 3, 518–532.
<https://doi.org/10.2307/2801348>
- CLIFFORD, James – MARCUS, George (eds.)
 1986 *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
- COELLO DE LA ROSA, Alexandre
 2019 *Gathering Souls: Jesuit Missions and Missionaries in Oceania (1668–1945)*. London, Brill.
- GRAEBER, David – WENGROW, David
 2021 *The dawn of everything: a new history of humanity*. London, Penguin – Allen Lane.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich
 1979 *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HASTRUP, Kirsten
 1993 The native voice – and the anthropological vision. *Social Anthropology*, 1, 2, 173–186. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.1993.tb00249.x>
- HOLY, Ladislav
 1987 Description, generalization and comparison: two paradigms. In: HOLY, Ladislav (ed.): *Comparative Anthropology*. 1–21. Oxford, Blackwell.
- HUNFALVY János
 1995 *Egyetemes néprajz (Ethnographia)*. Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr (Számos, a szöveg közé nyomott fametszettel illusztrálva), Budapest 1876/77. II. A kézírásos litográfia alapján közreadja SÁRKÁNY Mihály és VARGYAS Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- JANKÓ János
 2000 *Utazás Osztyájköldre 1898*. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- KUEHNEMUND, Richard
 1953 *Arminius or the Rise of a National Symbol in Literature: From Hutten to Grabbe*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- LACH, Donald F. – VAN KLEY, Edwin J.
 1965–1993 *Asia in the Making of Europe I–III*. Chicago, Chicago University Press.
- LANGHAM, Ian
 1981 *The Building of British Social Anthropology: W.H.R. Rivers and His Cambridge Disciples in The Development of Kinship Studies, 1898–1931*. The Hague, Springer.

LAUNAY, Robert

2018 *Savages, Romans, and Despots. Thinking about Others from Montaigne to Herder*. Chicago – London, The University of Chicago Press.

LEISTLE, Bernhard

2017 The Emergence of the Radical Other in Phenomenology. In: LEISTLE, Bernhard (ed.): *Anthropology and Alterity, Responding to the Other*. 45–71. New York – London, Routledge.

LIEBESCHUETZ, John Hugo Wolfgang Gideon

2015 *East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion*. London, Brill.

LOVÁNYI Gyula

1961 Hunfalvy Pál életéből. Születésének 150. évfordulójára. *Nyelvtudományi Közlemények*, LXIII, 1, 3–20.

MERIVIRTA, Raita – KOIVUNEN, Leila – SÄRKKÄ, Timo

2021 Finns in the Colonial World. In: MERIVIRTA, Raita – KOIVUNEN, Leila – SÄRKKÄ, Timo (eds.): *Finnish Colonial Encounters: From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies.) 1–38. New York, Palgrave Macmillan.

MÉSZÁROS Csaba

2012 *Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben*. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.

2024 Rokonság és azonosság. A magyar etnológia és az ázsiai terepmunkák. *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XLI, 129–156. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.05>

MITOVA, Veli

2024 Can theorising epistemic injustice help us decolonise? *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/0020174X.2024.2327489>

MORGAN, Lewis H.

1877 *Ancient Society Or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. London, MacMillan & Company.

NAGY Zoltán

2024 „Ez azonban több itt mint puszta ital.” A vodka és a nyugat-szibériai őslakosok a 19. század végi magyar forrásokban. *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XLI, 57–82. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.03>

NAROLL, Raoul

1973 Introduction. In: NAROLL, Raoul – NAROLL, Frada K. (eds.): *Main Currents in Anthropology*. 1–23. New York, Appleton.

PÁPAI Károly

1889 Éjszak-Szibiriából. *Földrajzi Közlemények*, 17, 10, 561–579.

PIKE, Kenneth

1954 *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior*. The Hague, Mouton.

- POCOCK, J. G. A.
 2007 Barbarians and the Redefinition of Europe: A Study of Gibbon's Third Volume. In: WOLFF, Larry – CIPOLLONI, Marco (eds.): *The Anthropology of the Enlightenment*. 35–49. Redwood City, Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804779432-005>
- REUSCH, Johann J. K.
 2008 Germans as Noble Savages and Castaways: Alter Egos and Alterity in German Collective Consciousness during the Long Eighteenth Century. *Eighteenth-Century Studies*, 42, 1, 91–129. https://digitalcommons.tacoma.uw.edu/ias_pub/297
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter – GULYÁS Zoltán
 2024 Változó tervek, változó viszonyok, változó eredmények. Reguly Antal a terepen. *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XLI, 31–55. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.02>
- SAID, Edward
 1978 *Orientalism*. New York, Pantheon Books.
- SALAMONE, Frank A.
 1986 Missionaries and Anthropologists: An Inquiry into Their Ambivalent Relationship. *Missiology*, 14, 1, 55–70. <https://doi.org/10.1177/009182968601400105>
- SÁNTHA István – SOMFAI KARA Dávid
 2024 Mészáros Gyula nyomában Baskurtföldön. *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XLI, 83–127. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.04>
- SÁRKÖZI Ildikó Gyöngyvér
 2024 Rejtett párbeszéd. Az antropológia történetéről, a bennszülött kutatókról és a terepmunkáról Kínában. *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XLI, 249–292. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.09>
- SÉRIOT, Patrick
 2020 If Vico Had Read Engels He Would Be Called Nikolai Marr. *Interventions*, 24, 5, 716–741. <https://doi.org/10.1080/1369801X.2020.1784031>
- SKARSTEN, Roger Christian
 2012 *Singing Arminius, Imagining a German Nation: Narratives of the liberator Germaniae in Early Modern Europe*. PhD disszertáció. Graduate School of the University of Minnesota. https://conservancy.umn.edu/bitstream/11299/130312/1/Skarsten_umn_0130E_12792.pdf
- SZ. KRISTÓF Ildikó
 2024 Az antropológia végei és kezdetei Magyarországon a hosszú 19. században: Almási Balogh Pál (1794–1867), Hunfalvy János (1820–1888) és az elődök. *A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XLI, 159–176. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.06>
- SZILÁGYI Zsolt
 2024 Nézzük meg a nomádokat! A mongol néprajzkutatás történetének rövid áttekintése. *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóköz-*

pont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve, XLI, 293–321. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.10>

TsOSIE, Rebecca

2017 Indigenous peoples, anthropology, and the legacy of epistemic injustice. In: KIDD, James Ian – MEDINA, José – POHLHAUS, Gaile Jr. (eds.): *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice*. 356–369. London, Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315212043>

VARGYAS Gábor

2024 Bíró Lajos és Kamunszanga, az első keresztény pápua Német Új-Guineában. Szolga, asszisztens vagy barát? *Ethno-Lore: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*, XLI, 177–230. <https://doi.org/10.58449/EL.2024.07>

WALDENFELS, Reinhard

2011 *Phenomenology of the Alien: Basic Concepts*. Evanston, Northwestern University Press.

YAMASHITA, Shinji – BOSCO, Joseph – EADES, Jeremy S.

2004 Asian Anthropologies: Foreign, Native, and Indigenous. In: YAMASHITA, Shinji – BOSCO, Joseph – EADES, Jeremy S. (eds.): *The Making of Anthropology in East and Southeast Asia*. 1–34. New York, Berghahn Books.

WRIGHT, Susan

1998 The politicization of 'culture'. *Anthropology Today*, 14, 1, 7–15. <https://doi.org/10.2307/2783092>

CSABA MÉSZÁROS

IDENTITY AND ALTERITY. THE DILEMMAS OF WRITING ETHNOLOGICAL HISTORY

For historical investigations of ethnographic-anthropological research outside Europe, it is particularly important to take into account how researchers in a given period and socio-cultural context have situated the „Other,” the communities they are researching, in relation to themselves. Ideas of the Other, of alterity, were closely linked to the ways in which explorers of distant continents and communities defined themselves and their own communities. Historical investigations of alterity cannot therefore do without taking into account constructions of identity. One could say that self and other are on opposite ends of the same scale. The study provides Hungarian and international (Finnish and German) examples of the connections between discourses on (national) identity and the national past, as well as the epistemological horizons of ethnological research on geographically distant peoples outside Europe.

Keywords: identity, alterity, enlightenment, national identity, evolutionism, orientalism, history of science